

अधिकमास र यसमा निषिद्ध कर्महरूको संक्षिप्त अध्ययन

चिदानन्द नेपाल *

सार :

वेदको अर्थ ज्ञानराशि हो । वेदका शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द र ज्योतिष यी छ वटा अङ्गहरूमध्ये ज्योतिष आँखा भैं महत्वपूर्ण अङ्ग हो । ज्योतिषशास्त्रमा कालगणनाका लागि प्रचलित प्रमुख ९ वटा पद्धतिहरू छन् । ती मध्ये सूर्यलाई आधार मानेर गरिने कालगणना पद्धतिलाई सौरमान र चन्द्रमालाई आधार मानेर गरिने कालगणनालाई चान्द्रमान भनिन्छ र कालगणनाका यिनै दुई विधि धेरै प्रचलित छन् । सौरमान अनुसार गणना गरिने समयका वर्ष, अयन, ऋतु, महिना, दिन, घण्टा, मिनेट, सेकेण्ड जस्ता एकाइहरू हुन् भने प्रतिपदा आदि तिथिको गणना चान्द्रमान अनुसार हुन्छ । सौरमान र चान्द्रमानको भगण पूर्तिकालमा समन्वय स्थापना गर्न सिर्जना गरिएको समय नै अधिकमास हो । यस्तो महिना काल गणनाको मल मास भएकाले अरु समयमा पनि गर्न सकिने काम्य कर्महरू यस बेला गरिदैनन् भने नगरी नहुने कर्महरू गरिन्छन् । नेपाली समाजमा पनि मलामासमा शास्त्रले गर्न निषेध गरेका कर्महरू गर्न बार्ने गरेको पाइन्छ । यस महिनामा भगवान् विष्णुको भक्ति र पूजा गर्दा पुण्य मिल्ने धारणाले गर्दा पूजा र जप तप गर्ने चलन चली आएको छ । यहाँ संक्षेपमा अधिकमासलाई चिनाएर त्यस बेला गर्न हुने नहुने कर्मका विषयमा स्पष्ट पारिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : अधिकमास, सौरमान, चान्द्रमान, पुरुषोत्तममास, कक्ष, भगण, राशिचक्र, खगोलशास्त्र, अहस्पति, परिभ्रमण ।

१. विषय परिचय

हिन्दू धर्मको आधार ग्रन्थ वेद हो । वेदका शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द र ज्योतिष यी छवटा अङ्गहरू छन् । यी छ अङ्गमध्ये ज्योतिष प्रमुख अङ्ग हो ।

वेदचक्षुः किलेदं स्मृतं ज्यौतिषम्

मुख्यता चाङ्गमध्येऽस्य तेनोच्यते ।

संयुतोऽपीतरैः कर्णनासादिभिः

चक्षुषाङ्गेन हीनो न किञ्चित्करः ॥ (भाष्कराचार्य, १९९८ : १।११:८)

ज्योतिषशास्त्रलाई वेदको आँखा स्वरूप मानिएको पाइन्छ । त्यसैले वेदाङ्गमा यसलाई मुख्य मानिएको छ । जसरी कान, नाक आदि अङ्गहरूले सम्पन्न भएता पनि आँखा छैन भने कुनै पनि कार्य गर्न सकिदैन त्यसरी नै ज्योतिषशास्त्र बिना कुनै पनि कार्य सिद्ध हुदैनन् । ज्योतिषशास्त्रमा कालगणनाका प्रमुख ९ वटा पद्धतिहरू छन् । ब्राह्ममान, दिव्यमान, पितृमान, प्रजापतिमान, गुरुमान, सौरमान, चान्द्रमान, सावनमान, र नक्षत्रमान । यी ९ मानहरू नै कालगणनाका प्रमुख ९ पद्धति हुन् ।

* सहायक प्राध्यापक, ने.सं.वि.पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान ।

अज्ञात, २०४४, २०१४४:२४६) । यी मध्ये अहिले सौरमान र चान्द्रमान अनुसारका कालगणना पद्धति बढी प्रचलित छन् । सौरमान अनुसारका गणना गरिने समयका वर्ष, अयन, ऋतु, महिना, दिन, घण्टा, मिनेट, सेकेण्ड जस्ता एकाइहरू व्यवहारोपयोगी र सर्वसाधारणमा समेत बोधगम्य छन् । धार्मिक कृत्य सम्पन्न गर्नका लागि तिथि गणना गरिन्छ । तिथिको निर्धारण चान्द्रमान अनुसार गरिन्छ । सौरमान र चान्द्रमानको भगण पूर्तिकाल (भगणको भ्रमण पूरा गर्न लाग्ने समय) समान छैन । सौरमान र चान्द्रमानका बीचमा भगण पूर्तिकालमा एक वर्षमा लगभग ११ दिनको अन्तर आउँछ । यसरी आउने वार्षिक अन्तर नै जम्मा हुँदै जाँदा प्रत्येक तीन वर्षमा सौरमान र चान्द्रमानका बीचमा एक महिनाको अन्तर पर्न जान्छ । यही अन्तर पर्न जाने एक महिनामा सामञ्जस्य स्थापित गर्न ज्योतिष शास्त्रमा अधिकमासको परिकल्पना गरिएको पाइन्छ ।

२. समस्याकथन

नेपाली समाजमा अधिकमासका सम्बन्धमा विभिन्न जिज्ञासाहरू रहेका पाइन्छन् । त्यही जिज्ञासा नै यस आलेको मुख्य समस्याका रूपमा रहेका छन् । यो लेख तलका शोधसमस्यामा केन्द्रित रहेको छ :

- क) अधिकमास भनेको के हो ? र अधिकमास कहिले कहिले पर्दछ ?,
- ख) अधिकमासमा कुनकुन कर्महरू गर्न हुन्छन् ? र कुनकुन कर्महरू गर्न हुँदैनन् ?

३. उद्देश्य निर्धारण

लेखको समस्या खण्डमा उठान गरिएका प्राज्ञिक समस्याको समाधान गर्नु नै यस लेखको मुख्य उद्देश्य हो । पाठकका मनमा उत्पन्न हुने अधिकमाससम्बन्धी जिज्ञासाको समाधान नै यसको उद्देश्य हो । तिनलाई यहाँ उल्लेख गरिन्छ :

- क) अधिकमासको परिचय र अधिकमास गणना स्पष्ट पार्नु,
- ख) अधिकमासमा गर्नहुने र नहुने कर्महरूको विश्लेषण गर्नु ।

४. अधिकमासको परिचय

४.१. ज्योतिषशास्त्रमा अधिकमास

ज्योतिषशास्त्रमा १२ राशिको समूहलाई एक चक्र वा भगण भनिन्छ । प्रत्येक ग्रहहरूले आफ्नो कक्षमा परिभ्रमण गर्दै भ्रमण चक्र पूरा गर्दछन् । सूर्यलाई एक राशिमा भ्रमण गर्न ३० दिन र आफ्नो राशिचक्र पूरा गर्न ३६५ दिन १५ घडी ३१ पला लाग्दछ । सौरमान अनुसार सूर्यले एक राशि परिभ्रमण गर्न लाग्ने समयलाई महिना र १२ राशि परिभ्रमण गर्न लाग्ने समयलाई वर्ष भनिन्छ । चान्द्रमान अनुसार एक महिना भनेको चन्द्रमाले पृथ्वीलाई ३६० डिग्री कोणमा वा एक पूरा फन्को घुम्न लाग्ने समय हो । यसरी चन्द्रमालाई पृथ्वीको परिभ्रमण गर्न २९ दिन १२ घण्टा ४४ मिनेट लाग्दछ । यसलाई १२ ले गुणन गरी एक वर्ष बनाउदा ३५४ दिन ८ घण्टा ४८ मिनेट हुन जान्छ । यसलाई नै चन्द्र वर्ष भनिन्छ । साधारण भाषामा भन्ने हो भने चान्द्रमान अनुसार २९.५ दिनको महिना र ३५४ दिनको वर्ष हुन्छ भने सौरमान अनुसार दिन ३० दिनको महिना र ३६५ दिनको वर्ष हुने गर्दछ

। यसरी सौरमान र चान्द्रमानको दिन गणना अनुसार चान्द्रमान भन्दा सौरमानमा १ वर्षमा ११ दिन समय बढी हुन आउँछ । यही बढी हुन आउने ११ दिन नै तीन वर्ष पुगे पछि एक महिना बढी हुन पुग्दछ र यसलाई अधिकमासको रूपमा समायोजन गरी चान्द्रमान र सौरमानको समय मिलाइएको हुन्छ । शास्त्रमा ३२ महिना १६ दिन ४ घडी पुगेपछि एक अधिकमासबाट अर्को अधिकमास पर्दछ भनेर स्पष्ट उल्लेख गरिएको पाइन्छ।

द्वात्रिंशता गर्तैमासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा ।

घटिकानां चतुष्केण पतत्येकोऽधिमासकः ॥ (रामदीन, १९८४, १९।१४:१६९)

यसक्रमले हरेक वर्षमा ११ दिनको पर्ने फरकलाई जोड्दै जाँदा आउने ३० दिनलाई १ महिना मानेर सौरमान र चान्द्रमानको समय समायोजन गरिएको पाइन्छ । यसरी समायोजन गरिएको महिनालाई नै अधिकमास भनिन्छ । भाष्कराचार्यले सिद्धान्त शिरोमणि नामक ग्रन्थमा अधिकमासको परिभाषा गर्दै भनेका छन् :

असङ्क्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटः स्या

द्विसङ्क्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित् ।

क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यतःस्या

तदा वर्षमध्येऽधिमासः द्वयं स्यात् ॥ (भाष्कराचार्य, १९९८, ५।६:८४)

यस अनुसार जुन चन्द्र महिनामा एउटा पनि सूर्य सङ्क्रान्ति पर्दैन भने त्यसलाई अधिकमास भनिन्छ । एउटै चान्द्रमासमा दुईवटा सूर्यसङ्क्रान्ति परेमा क्षयमास हुन्छ । जुन वर्ष क्षयमास हुन्छ त्यस वर्षमा दुईवटा अधिकमास पर्दछन् । यसमा क्षयमास भन्दा अघिको अधिकमासलाई संसर्प अधिकमास र क्षयमासभन्दा पछिको अधिकमासलाई अहस्पति अधिकमास भनिन्छ । क्षयमास कार्तिक मंसीर र पौष महिनामा मात्र सम्भव हुन्छ । क्षयमास अधिकमास जस्तो नियमित रूपमा नआएर छिटोमा १९ र ढिलोमा १४१ वर्षमा आउने कुरा शास्त्रमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

४.२ पौराणिक शास्त्रमा अधिकमास

अधिकमासलाई नै मलमास पनि भनिन्छ । मल शब्दको अर्थ विकार भन्ने हुन्छ । 'मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकम्' अर्थात् कालविद् (समयका ज्ञाता) ले अधिकमासलाई समयको मल (विकार) का रूपमा लिएका छन् । यस भनाइले मलमास कालको विकार हो । यसरी विचार गर्दा सौरमान र चान्द्रमानको विकार नै मलमास हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन आउँछ । पुराणहरूमा मलमास कसरी पुरुषोत्तममास बन्न पुग्यो भन्ने प्रसङ्गमा एउटा रोचक प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यस प्रसङ्गको मूल स्रोत भने बृहन्नारदीय पुराण हो ।

प्रत्येक राशि, महिना, नक्षत्र, करण आदिका स्वामी छन् तर अधिकमासका स्वामी छैनन् । स्वामी अर्थात् मालिक नभएको महिना भएका कारणले अधिकमासलाई सबैले मलमास भन्न थाले । यसबाट मलमासको धेरै निन्दा चर्चा हुन थाल्यो । सबैबाट अपहेलित र तिरस्कृत भएर दुःखी बनेको अधिकमास दुःख विसाउन भगवान् विष्णुका शरणमा पुग्यो । भगवान् विष्णुले उनलाई गोलाकधाम लिएर जानुभयो । गोलोकमा भगवान् श्रीकृष्ण विराजमान थिए । दयासागर श्रीकृष्ण भगवान्‌ले

अधिकमासको दुःख, पीडा, व्यथा बुझेर उसलाई सान्त्वना दिँदै भन्नुभयो : 'अबदेखि म तिम्रो स्वामी भएँ । यसबाट मेरा सबै गुण तिमीमा समावेश हुनेछन् । म सम्पूर्ण ब्रह्माण्डमा पुरुषोत्तम नामले प्रसिद्ध छु तसर्थ आजदेखि तिमी पनि पुरुषोत्तममास नामले चिनिनेछौ' भनेर आशीर्वाद दिनुभयो । 'प्रत्येक तीन वर्षमा हुने तिम्रो आगमनमा जसले श्रद्धाभक्तिपूर्वक राम्रा काम गर्दछन्, मेरो नाम जप्छन् ती व्यक्तिलाई अन्य समयमा गरको उति नै कर्मबाट भन्दा बढी पुण्य प्राप्त हुनेछ ।' भन्ने वरदान थपिदिएर यसरी भगवानले नै अधिकमासलाई धर्मकर्मका लागि उपयोगी बनाइदिएको प्रसङ्ग त्यहाँ उल्लेख पाइन्छ । यही माहात्म्यलाई समेटेर पुरुषोत्तममास माहात्म्य नामले सानो कृति पनि प्रकाशित भएको पाइन्छ । यो पुराणबाट नै उद्धृत गरिएको अंश हो । (पुरुषोत्तममास माहात्म्य, अध्याय ४-७) त्यही समयदेखि अधिकमास पुरुषोत्तम मासका नामले चिनिन थालेको प्रसङ्गको उल्लेख पाइन्छ । नेपाली समाजमा पनि यस महिनामा भगवान् विष्णुको पूजा आराधना र जप गर्ने चलन रहेको छ ।

४.३. पाश्चात्य ज्योतिषमा अधिक वर्ष (Leap Year)

पाश्चात्य ज्योतिषशास्त्रहरूमा अधिक वर्षको कल्पना गरिएको पाइन्छ । पाश्चात्य ज्योतिषमा सौरमान अनुसार सूर्यलाई आफ्नो कक्ष परिभ्रमण गर्न ३६५ दिन ५ घण्टा ४८ मिनेट ४६ सेकेण्ड समय लाग्छ । ३६५ दिनको एक वर्ष मानिने परम्परा भएकाले प्रत्येक वर्ष ५ घण्टा ४८ मिनेट ४६ सेकेण्ड समय रहने गर्दछ । यो समय प्रत्येक वर्ष वृद्धि हुँदै जाँदा ४ वर्ष पुगेपछि २४ घण्टा वा १ दिन बढी हुन आउँछ । यो बढी हुन आएको समयलाई फेब्रुअरी महिनामा समावेश गरिन्छ । हरेक वर्ष फेब्रुअरी महिना २८ तारिखको हुन्छ भने चार वर्षमा एक पटक २९ तारिखको रहन्छ । फेब्रुअरी २९ दिनको भएको वर्ष ३६६ दिनको हुन्छ । चार वर्षमा थपिएको यही एक दिनलाई नै 'लीभउ थम्बच' अर्थात् अधिक वर्ष भनिएको पाइन्छ ।

५. अधिकमासमा विहित कर्महरू

अधिकमास सूर्यगति र चन्द्रगतिमा आएको नियमित अन्तराल वा विकार भएकाले यस समयलाई काम्य कर्म गर्न उपयुक्त मानिँदैन । त्यसैले यस समयमा हाम्रा धर्मशास्त्र, पुराण, ज्योतिषशास्त्र र संस्कृति तथा परम्परा अनुसार कतिपय कार्यहरू गर्न निषेध गरिएको पाइन्छ । यस समयमा नित्य कर्म तथा नियमतः नगरी नहुने कर्म मात्र गरिन्छन् । नगर्दा वा पछि गर्दा पनि हुने कर्महरू चाहिँ गरिँदैनन् । नियमित कर्मबाहेकका कर्म अधिकमासमा त्याज्य मानिन्छन् । स्नान, सन्ध्यावन्दन, नित्यपूजा, चतुर्मास व्रत, तुलसी पूजा, रामनवमी, श्रीकृष्ण जन्माष्टमी, शिवरात्रिको व्रतजस्ता अर्को गति नभएका त्यही समयमा मात्र गर्न सकिने कार्यहरू गरिन्छन् र गर्नहुन्छ । श्राद्ध, तर्पण, आशौच, मृतकहरूको क्रियाकर्म, ग्रहण स्नान, आदि जस्ता केही नैमित्तिक कर्महरू पनि अधिकमासमा गर्नहुने कुरा शास्त्रहरूमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

६. अधिकमासमा अविहित कर्महरू

अधिकमासमा अन्यगतिक (अरु समयमा पनि वा पछि पनि गर्न मिल्ने किसिमका) संस्कारसँग सम्बन्धित कर्महरू पनि गर्न हुँदैन । अनन्यगतिक संस्कारहरू जो पछि गर्न वा सार्न मिल्दैनन् ती मात्र

गर्नुहुन्छ । यहाँ अन्यगतिक भनेका पछि सारेर पनि गर्न मिल्ने संस्कारलाई बुझिन्छ भने अनन्यगतिक भन्नाले पछि सारेर गर्न नमिल्ने त्यही समयमा नै गर्नुपर्ने कर्महरू बुझिन्छन् । जातकर्म, नामकरण जस्ता संस्कारहरू तत्काल गर्नुपर्ने भएकाले अधिकमासमा पनि गर्न हुन्छ तर अन्नप्राशनपछिका चूडाकर्म, व्रतबन्ध, विवाह संस्कारहरू भने अधिकमासमा गर्न हुँदैन ।

गर्भधानादिका अन्नप्राशनान्ता मलिम्लुचे ।

कर्तव्या कर्णवेधादि क्रिया नान्या कदाचन ॥ (रामदीन, १९८४, १९।३७ :१७३)

आचार्य रामदैवज्ञ प्रणीत मुहूर्त चिन्तामणि नामक ग्रन्थमा गुरुशुक्रको उदय र अस्तमा, मलमासमा, क्षयमासमा गर्न नहुने कार्यहरू यस प्रकार उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

वाप्यारामतडागकूपभवनारम्भप्रतिष्ठे व्रता

ऽऽरम्भोत्सर्ग वधूप्रवेशनमहादानानि सोमाष्टके ।

गोदानाग्रयणं प्रपाप्रथमकोपाकर्म वेदव्रतं

नीलोद्वाहमथातिपन्नशिशुसंस्कारान् सुरस्थापनम् ॥

दीक्षा-मौञ्जि-विवाहमुडनमपूर्वदेवतीर्थक्षणं

सन्यासाग्निपरिग्रहोत्पतिसन्दर्शाभिषेकौ गमम् ।

चातुर्मास्यसमावृत्ती श्रवणयोर्वेधं परीक्षां त्यजेत्

वृद्धत्वास्तशिशुत्व इज्यसितयोर्न्यूनाधिमासे तथा ॥ (रामदैवज्ञ , २०६३ : १।४६/४७, १२५)

उपर्युक्त श्लोकानुसार यस समयमा इनार, बगैँचा, कुवा, तलाउ आदि निर्माण गर्ने काम, गृहारम्भ, देवालय निर्माण, देवताको स्थापना, प्राणप्रतिष्ठा, चान्द्रायणादि व्रतको आरम्भ र उद्यापन, वधूप्रवेश, तुलादानादि महादान, सोमयाग, अष्टका श्राद्ध, आग्रहायणेष्टि, जलशाला निर्माण, प्रथम उपाकर्म, वेदव्रत, काम्य वृषोत्सर्ग, शिशुको अतिक्रान्त संस्कार, दीक्षा ग्रहण, चूडाकर्म, व्रतबन्ध, विवाह, कहिल्यै नगरिएको देवताको दर्शन, कहिल्यै नगएको नयाँ तीर्थयात्रा, अग्निहोत्र, सन्यासव्रतको ग्रहण, चातुर्मास्य व्रत त्याग, प्रथम राजदर्शन, राज्याभिषेक, समावर्तन, कर्णवेध, दीव्य परीक्षा जस्ता पछि अन्य दिनमा पनि गर्न सकिने किसिमका काम्य कर्महरू अधिकमासमा गर्न हुँदैन । अधिकमासमा गर्न मिल्ने कर्म विहित कर्म हुन् भने गर्न निषेध गरिएका कर्म अविहित कर्म हुन् ।

७. उपसंहार

खगोलशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, धर्मशास्त्रहरूका अनुसार ग्रहगतिका कारण विभिन्न समयमा विभिन्न किसिमका घटनाहरू बारम्बार भइ नै रहन्छन् । यसको प्रत्यक्ष वा परोक्ष असर प्राकृतिक वातावरण, मानवजीवन तथा अन्य जीवजगत्मा परिरहेको हुन्छ । अधिक मास पनि यसरी नै समय मिलाउन काल गणना गर्ने क्रममा देखापरेको अतिरिक्त समय हो । त्यसैले अधिकामसलाई मलमास पनि भनिएको हो । अधिकमास पनि यस्तै किसिमको एक समय गणना गर्ने क्रममा देखा पर्ने अवस्था विशेष भएकाले यो कुनै थपिएको कुनै महिना वा समय होइन । वास्तवमा यो सौरमान र चान्द्रमानको विकार हो । दुवैलाई मानलाई समन्वय गर्दा उपस्थित भएको समयान्तरका रूपमा देखापरेको मल हो, विकार हो । चन्द्रमा र सूर्य दुवैको भगण पूर्तिकालको समयान्तरबाट नै अधिकमासको उत्पत्ति हुन्छ ।

वैदिक संस्कृतिमा आधारित रहेको नेपाली समाजमा त्यही समयमा नै नगरी नहुने धार्मिक कर्महरू र संस्कार कर्महरू गर्ने र अन्य धेरै शास्त्रले निसिद्ध गरेका कर्म गर्न बार्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ । यस महिनामा भगवान् विष्णुको भक्ति र पूजा गर्दा पुण्य मिल्ने धारणाले गर्दा पूजा र जपतप गर्ने चलन पाइन्छ । अधिकमासको समयमा यदा कदा कुन कर्म गर्न हुने र कुन कर्म गर्न नहुने भन्ने विषयमा सबैको जिज्ञासा रहेको देखिन्छ । चन्द्रमा र सूर्य दुवैको भगण पूर्तिकालको समयान्तरबाट उत्पन्न हुने मलमासलाई धर्मशास्त्रहरूले समयको मल (विकार) का रूपमा लिएको देखिन्छ । त्यसैले यस समयलाई हाम्रा धर्मशास्त्रहरूले शुभकार्यका निमित्त महत्त्वपूर्ण, उपयोगी र फलदायी मानेको पाइँदैन ।

सन्दर्भ कृति सूची

अज्ञात, (२०३३), *श्री पुरुषोत्तममासमाहात्म्यम्* (टीकारकार एकदेव उपाध्याय), वाराणसी : जयनेपाल प्रकाशन ।

अज्ञात, (२०४४), *सूर्यसिद्धान्त*, वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।

खेमका राधेश्याम र अन्य : (ई.सं.२०१४), *महर्षि पराशर और उनका होराशास्त्र* (सम्पा.) : कल्याण (ज्योतिषतत्त्वाङ्क, गोरखपुर : गीता प्रेस ।

भाष्कराचार्य, (सन् १९९८), *सिद्धान्तशिरोमणि*, वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृतविश्वविद्यालय ।

महर्षि पराशर (ई.सं.२०१०), *लघु पराशरी* (व्याख्याकार सुरेशचन्द्र मिश्र), नई दिल्ली : रञ्जन पब्लिकेशन ।

महर्षि, पराशर (सन् १९९०), *मध्यपाराशरीसहिता 'लघुपाराशरी' उडुदायप्रदीप* व्याख्याकार : सीताराम भा, वाराणसी : मास्टर खेलाडीलाल संकटाप्रसाद संस्कृत पुस्तकालय ।

महर्षि, पराशर (वि.सं.२०६०), *लघुपाराशरी मध्यपाराशरी च*, (व्याख्याकार कमलाकान्त शुक्ल), वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।

रामदीन, (सन् १९८४), *बृहद्वैवज्जरञ्जनम्*, (प्रथमो भागः), वाराणसी : मोतीलाल बनारसी दास ।

रामदैवज्ञ, (२०६३), *मुहूर्त चिन्तामणि* (द्वि.सं.), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।